

Még néhány szó a magyar önépítésről

Szabó Miklós történész (szül. 1935) a budapesti Történettudományi Intézet munkatársa, az újabkori magyar eszmetörténet egyik legjelesebb kutatója. Az alább közölt fejtegetést előszóban tartotta 1985 júniusában, az ellenzéki szellemi erők monori tanácskozásán, hozzászólásként Csurka István „Új magyar önépítés” c. vitaindító előadásához.

A monori konferencia szövegei csak sokszorosított formában szerezhetők be Magyarországon. Csurka előadása külön is megjelent a szerző külföldi esszékötetében, amelyet Püski Sándor adott ki („Az elfogadhatatlan realitás”, New York, 1986, 88 oldal).

Szabó Miklós szövege kiindulásában Csurkához kapcsolódik, tartalma szerint azonban önálló diagnózis a magyar társadalom 1956 utáni állapotáról.

Az elhangzott előadás diagnózisával maradék nélkül egyetértetek. Nem csupán egyetértetek, ez nagyon kevés. Az 56 utáni vereséget, annak következményeit, azoknak elhivatottságát, akik „azt a szót” soha ki nem mondták, mindezt így éltem át magam is huszonöt-egynéhány éven át, ha nem is tudtam így elmondani. A magyar önépítés itt vázolt programjához — a „kivezető úthoz” tennék néhány észrevételt.

Előbb azonban, már csak az indoklásért is, magam is mondanék néhány dolgot a diagnózisról, az 56 utáni helyzetről, következményeiről.

A forradalom leverése után berendezkedett rezsím sikereit elsősorban azzal aratta, azzal tudott viszonylag rövid idő alatt,

a maga szempontjából viszonylag eredményesen konszolidálni, hogy feladta azt a rákosista gyakorlatot, amely a népet, a társadalmat a rezsimmel való azonosulás szünet nélküli, képmutató hangoztatására, kifejezésére kényszerítette. A rezsim 1957-ben elégséges lojalitásnak fogadta el a *semlegességet*, elég volt lemondani az ellenállásról, azonosulni nem kellett. Ez – az előző kurzus gyakorlatához viszonyítva – nagy engedmény volt, s a közhangulat honorálta is ezt az engedményt, sokan fogadták el hallgatólag a *kapitulációs* feltételt.

Itt azonnal közbevetnék valamit: kapitulált – nem kompromisszumot kötött. Aki mindent felad – legalábbis politikai tekintetben mindent, hogy pusztá életét, szabaddalbon maradását, elemi megélhetését ennek fejében megtarthassa: kapitulál, nem kompromisszumot köt. Ilyen értelemben semmi alapja a rezsim és a társadalom közötti kompromisszumról beszélni. 56 után ugyan valóban történt egy 67-es kiegyezés – ugyanis tényleg 1967-ben történt: az akkor Lukács tanítványi köre által reprezentált ellenzék kompromisszuma a vezetéssel: azonban a magyar társadalom kiegyezése még előttünk áll. Ez a kiegyezés nem mozgásterünk, hanem – ha így gondoljuk – feladatunk. Eddig a közbevetés.

A semlegesítést a *közömbösítés* követte. A hatalom, amely nem számolhatott azzal, hogy belátható időn belül a szembenállókat hívekké tegye, arra törekedett, hogy *apolitikussá* tegye őket, közömbössé minden politika iránt, hogy ezen belül közömbössé váljanak korábbi ügyekkel szemben is, hogy közömbössé váljanak retorziót szenvedett társaik, a síttesek, a kirúgottak, mindezek hozzátartozói, a korábbi meggyőződésük miatt talajtvesztettek iránt. Elsősorban, hogy megszüntesse az elnyomás közegében természetes szolidaritást. Ezt nem megtörni akarta, elsősorban erőszakkal, hanem demoralizálni, közömbösítéssel. Számolt azzal, hogy rövid idő alatt nem tudja megváltoztatni az emberek értéktudatát, ebbe beletörődött. Inkább arra törekedett, hogy más módon kezdje ki az uralmának elutasítását eszmeileg megalapozó értékekhez való viszonyt. Nem igyekezett szünet nélküli ideológiai agymosással, átneveléssel megváltoztatni az értéktudatot, de közömbösítéssel, apolitizmus felé terelgetéssel lazítani akarta ezeknek az értékeknek motiváló kötőerejét, lazítani akarta az értékekkel szembeni elkötelezettséget. A sugal-

lat az volt: igen, így gondoljátok, ez a véleményetek, de „nem kell olyan komolyan venni” ezeket a dolgokat. „Nem kell mellre szívni” – volt a konszolidáció jelszava; „lazán” – a konszolidált máé.

Ez a sugalmazás rendkívül hatékony volt. A hatvanas évek az elnyomott, megtört, megalázott, önérzetét veszített társadalom rossz közérzetének kora volt, azonban ez a rossz közérzet a felszínen mégis a cinikus és frivol mindent-elviccelés formájában zajlott le. Akkor született a legkeményebb cenzúra-tabu: relativálnod kell – ha megírod – saját állásponyodat: lehetsz ironikus, pesszimista, rezignált: mondhatod, hogy minden rossz, amiben benne van, hogy ez is rossz, de azt nem mondhatod, hogy ez rossz, amiben az van, hogy nem minden rossz, van ami jó – ez rossz.

A hatalom egy hatékony eszközzel segítette ezt a folyamatot. A meggyőződés, az elkötelezettség erózióját, sőt az értékek, a meggyőződés tartalmának erózióját saját ideológiájára is vonatkoztatta. No természetesen hallgatólagosan, nem meghirdetve. A rendszer a retorzió legdurvább éveinek lefutása után, úgy 1960-tól jól érezhetően kezdte saját ideológiáját is ilyen módon „nem komolyan” venni. A határozatok – az ideológiaiak – nem indítottak már kampányt, nem kellett velük olyan nagyon törődni. A funkcionáriusok körében fokozatosan manir lett, hogy informális körben nem győzték cinikus viszonyukat fitogtatni az iránt, amit csinálnak: viccelődtek azon, hogy ők sem értenek egyet a határozattal, amit hoznak, „elhatárolják magukat” saját maguktól. A funkci sem valami meggyőződés alapján funkci – no nem mintha leplezett más meggyőződése volna, dehogy, nincs neki ilyen buta dolog. Ami van, nem azért szereti ő sem, mert jó, hanem mert „ez van, ezt kell szeretni” és „eszi, nem eszi, nem kap mást”. Mindez tudva-tudatlanul arra ment, hogy a kintlévő társadalom értéktudatát erodálja. Idővel ez a magatartás olyan eredményesnek mutatkozott, hogy kiderült: jobb, mint az eredeti. A cinikus-korrupit lojalitás: a funkcionárius-állomány külső-közép köréig felmenően funkcionális, míg diszfunkcionális a kommunista meggyőződés, amely számára a valóság értékelhető, eszmei kritériumok alapján minősíthető: szocialista eszmények megvalósulását számon lehet kérni a valóságon. A meggyőződéses vonalas ugyanúgy az ellenzékiiség határán imbolyog, mint a fanatikus bigott az eretnekség határán.

A semmit komolyan venni, mindent elviccelni attitűd rendkívül elősegíti a hatalom stabilizálása szempontjából létfontosságú felejtést. Az értékerodált, közömbösített tudat egyben *dehistorizált* is. A történelemből részeket nem lehet kifelejteni. Csak a történelem egészét lehet elfelejteni. 56 csak 1960-ig volt ellenforradalom. Utána – három évvel ezelőttig, a negyedszázados évfordulóig – nem volt. De az nem megy, hogy 1953 és 1957 között nem volt semmi: a Rákosi-rendszer csúnyaságai után mindjárt a Kádár-rendszer szépségei jöttek. Akik átélték, azok számára nem lehetett úgy tenni, hogy Rákosi-rendszer sem volt. De a fiatalabbaknak már minden ezt sugallja: nem történt akkor sem semmi, a szocializmus épült, épülgetett, ahogy mindig, és hibák is előfordultak; nem szükségszerűek, szubjektívek, mint mindig; és persze az eredmények és nem a hibák voltak jellemzők, mint mindig. Ez a mint mindig: a dehistorizálás. Ami mindig ugyanúgy történik, az nem történik: az mindig azonos struktúra: a verkli, ami mindig ugyanazt a nótát játssza. Az időbeli egymásutániség nem veheti fel a szakszerű ábrázolásban a történés formáját; időbeli mozzanata az eseményét. Soha nem történt semmi: tehát soha nem is fog történni semmi. A hatvanas években minden ezt sugallta; ezt akarta sugallni. Ez tehát kijelölte egyik feladatunkat, amelynek erőnk szerint igyekszünk is megfelelni: újra és újra megmutatni a történelmet, főleg a leghiányzóbb láncszemet, 1953–1957-et.

A semlegesítés és/majd közömbösítés fontos eszköze volt az 1957-ben azonnal megkezdődött *privatizálás*. A semlegességhez való elnyert jog, egyben a háborítatlan magánélethez való jog is. A semleges és közömbös ettől kezdve valóban számolhat ezzel. Ennek konszolidáló ereje is felmérhetetlen volt: nincs többé szeminárium, LMHK, vasgyűjtés, dalárda – munkaidő után haza lehet menni, vagy lehet menni a kocsmába. Egyedül, vagy azzal, akivel akarok. Nincs többé közösségi élet, a káderlapon nem osztályozzák le vészterhes és messzeható következményekkel a közösségi életben való részvételt.

Azonban nem csupán a terrorizált kényszerközösség szűnik meg, hanem az értékes közösség is bomlik. Ez a helyzet *atomizál*. Nem az elmúlt két évszázad kultúra- sőt közösségépítő individualizálási folyamatáról van szó, hanem az ellenkezőjéről. Ez az egyéniségre, személyiségre redukált élet, melynek egyetlen di-

menziója, amiben otthon érzem magam, a magánélet, üres, tartalmatlan, elmagányosító atomizálódás, melyet a kor áthallásos elméleti irodalma joggal jellemzett elidegenedésként.

Ha ennek a privatizálódásnak ennyi oka lett volna, mint amennyit eddig mondtam, az sem lenne kevés. Voltak azonban jóval fontosabb tényezők is. A hatvanas években átfunkcionalizálódott a *társadalmi mobilitás*. Lezajlott az iparosítás s vele a műszaki értelmiség multiplikálódása és létszáma folyamatos bővülése. Ha a már középosztálybeliek gyermekei is azok lettek, a kétkeziek gyermekeinek nem jutott több hely, mint az az ántivilágban volt, meg Nyugaton van. Viszont az így lezárult „nagy mobilitási lépcső” – az, hogy „egyből” elő lehetett lépni nappali vagy esti egyetemre jutással kétkezi dolgozóból vagy annak gyermekéből a középosztályba – helyett megnyílt a „kis mobilitási lépcső”. Az, amelyet eladdig csak a hivatalnok járt.

Korábban a munkásnak nem volt egyéni előmeneteli pályája; a munkás, ha kitanult szakmunkásnak, továbbiakban élete végéig az maradt, nem lépett elő almunkásból főmunkássá, főmunkásból még főbb munkássá, mint a hivatalnok. A munkás csak a többi munkással, saját helyén javíthatott sorsán: magasabb bért, jobb szociális juttatásokat, rövidebb munkaidőt akarhatott. Ennek folytán a munkás élethelyzete az elementáris munkásszolidaritás volt: saját helyzetén csak mindenkiével együtt segíthetett. Ez a hatvanas években gyökeresen megváltozott. A személyes életpálya, az előmeneteli létra, a hivatalnok egykori számárlétrája megjelent a munkás életében, sőt lenyúlt lényegében a társadalom alá szorult segédmunkásvilágig, a cigány-szintig. Ettől kezdve esti tanfolyamon betanított munkás, segédmunkás kitanulhatott szakmát, rossz szakma kitanulása után jó szakmát, utána jöhetett a technikum a fél-műszaki-értelmiségi alsóközéposztályi szint, és esetleg utána az esti egyetemig is el lehetett jutni. Mindenki számára elérhetően ott volt a kis továbblépés soron következő lépcsője. Az életstratégiát ez határozza meg.

Volt ennek fontos jó oldala is: utat nyitott a tehetségesek felemelkedéséhez, javította a szelekciót, értelmes életcél adott a magánembernek, jó értelemben vett ambíciót teremtett. Természetesen a karrier-társadalom ugyanakkor óhatatlanul karrierista társadalom. Közösséget ez a lehetőség még kevésbé épít, mert a foglalkozással való azonosulást, az egyéni életépítés legerősebb

alapját is továbbberodálja: az adott foglalkozás átmeneti, nem azonosul vele, aki feljebb akar lépni belőle, de persze azzal sem azonosulhat, amit még nem ért el. E mellett más hatása is van, bomlasztja a társadalmi szolidaritást: a szeretetet, ha úgy tetszik. Ha valóban nyitott az út felfelé, ha minden tehetség számára elérhető a „megfelelő ember megfelelő helye”, akkor aki mégis „lennmaradt”, nyilvánvalóan a társadalom alja: tehetségtelen vagy/és lusta. Nem ember többé a többiek szemében. Olyan durva és kegyetlen lenézés a sorsa, amilyen a Horthy-kor szegényeinek sem jutott osztályrészül. Ebben élünk. Visszajön Dickens korának nyers kapitalista szemlélete: a szociális szemlélet előtti szemléletbe való visszaesés, mely a szegényt a „van annak, aki el nem issza” pökhendiségével nézi.

Ezt a tendenciát azonban a hetvenes évektől kezdve keresztezi a másik privát-privatizáló tendencia: a második gazdaság. A mondtak alapján két óriási értéket teremtett: egyrészt alternatív életvitel lehetőséget a karrier-orientációval, az előlépéssel szemben, óriási népszerűségének valószínűleg ez egyik fontos oka. Másik: megadta a fizikai munka becsületét, azáltal, hogy fizikai munkával, még hozzá kvalifikálatlan fizikai munkával lehet annyit keresni, mint értelmiségi munkával és vezetői tevékenységgel. Azonban ez a tevékenység is fokozza a privatizálást, a társadalom atomizálódását. A mai maszek ugyanis pontosan azt teszi, amit Csurka István ajánl a homo habilis számára: „önkéntesen átengedi a hatalmi szférát”, még lélekben is. Ha az adóját emelik, nem is haragszik érte: az átengedett hatalom szférájába tartozónak, a hatalom monopóliumának tekinti, melyről önként lemondott. A hatalmat is láthatóan újra és újra meglepi, hogy szorító intézkedései megint nem váltottak ki feszültséget. A feszültség más-hová irányul: a károsított maszek a fogyasztóra és konkurensre hárítja veszteségét; rájuk haragszik is, amiért árt nekik. Ez mérgezi, demoralizálja a társadalmi szolidaritást. Útjába áll közösségépítésnek, társadalmi önértéknek, öntudatosodásnak egyaránt.

A hatalmi szférából való önkéntes visszavonulásnak, a terület átengedésének — amit én bizony még mindig az 57-es kapituláció folyományának tartok és nem a társadalmi önépítés részének — más következménye is van. Ahonnan a megvert, kapitulált társadalom — bizonyos értelemben az egész társadalom, nem csupán a maszek — kivonul, amit kiürít: az a formális szervezetek világa.

Mély, régebbi idegenkedés fejeződik ki az ehhez való viszonyban: a bürokratizmus teljes elutasítása. A formális szervezet lényegileg azonos a bürokráciával: ez benne rejlik minden formális szervezetben. Ez határozza meg a demokráciához való viszonyt is: az is formális szervezet. A saját érdekképviselőnk is formális szervezet volna, a mi akaratunkat kifejező politikai ellenzék is formális szervezet volna, amelyben fejesek lekezelnének bennünket. Na, hát elég ebből annyi, ami a kiürített szférában úgyszólván óhatatlanul megvan: magunk nem veszünk ilyet a nyakunkba. Ezért — is — nem kell semmilyen ellenzék. Ahova a társadalom visszavonult, hogy Jaruzelski kedvenc mondásával éljek, visszahátrált: az informális szerveződés világa. Ez az alternatív világ.

Azonban az informális szerveződés a formális szervezet póru-saiban is benne él, annak is van informális szférája. Ezen át befolyásolható „alulról”; kijárási, szocialista összeköttetés stb., érdekérvényesítés informális úton. Nem az a mélyebb oka rendkívüli, össztársadalmi elterjedésének, hogy a kisebb ellenállást kell leküzdenie, hanem, hogy az informális közegben jól érzi magát a társadalom: oldja elidegenedettségét, amikor a funkciójában megközelíthetetlen fejjel informálisan „lehet beszélni”, humanizálja az elnyomást és az azt enyhítő érdekérvényesítést — míg a formális érdekvédelmi harc elidegenedettséget termelne újra. Ezzel a hatalom is nagy szerzett rutinnal él. Követelést nem tűr, de a kijárást kifejezetten kedveli. A nagykaput hétfejű sárkány őrzi, de az arany kiskapu nyitva van, csak bűjvatok rajta. Kedves intimitást, összekacsintást, egyfajta konszenzust teremt, hogy a sikeres kijárási esetében mindkét fél olyat csinált, amit „nem szabad”. A hatalom lemondott érdekéről; hagyta magát „bepalizni”. Ezzel kegyet osztott, privilégiumot teremtett és lekötelezett. Mindig személyeket, soha csoportokat. Ez is bomlasztja a szolidáris köteleket, a korrumpálás itt is demoralizál.

Ezzel már el is jutottunk ahhoz, hogy hol kell szerintem az önépítéshez nyúlnunk. Legerősebben a *jogtudat* károsodott és a *szolidáris* kötelek. Egyik az öntudat alapja, másik a közösségé. A „hatalmi szféra önkéntes átengedése” egyben magáról a jogtudatról való lemondást jelenti. Ha végiggondoljuk, mindenről való lemondást: hiszen ha elfogadjuk, hogy a hatalom akkora, amekkora, akkor elfogadtuk azt is, hogy mindenre használja hatalmi eszközeit, amire lehet. Márpedig ezzel a hatalmi szerve-

zettel be lehet nyúlni legintimebb magánéletünkbe is, ha a helyzet úgy hozza. Minden gúnyolódási szándék nélkül mondom: a visszavonulás, a személyes bensőnkbe visszahúzódó önépítés programja, a lemondás még az anyagi javakról is, hogy benső függetlenségünket megőrizzük,¹ ez nem a jövő programja – ez volt a programja az 1956 december táji ösztársadalmi kapitulációnak. Nem kellett ehhez Ivan Illich, ismerhette minden érettségizett már Diogenésztől. Gondoljuk végig az elhangzottak világánál Diogenész magatartását: Amikor Nagy Sándortól csak azt kérte, hogy ne állja el a napot, ezt a függetlenségőrző lemondást gyakorolta: homo habilis volt. De mégsem felelt meg az előadás követelményének² egészen, mert „odamondott” a királynak, „leégette” Nagy Sándort: mi mást tett ezzel, mint hogy „ellenállása tényét előtérbe tolt”. Hogyan kell eljárni: talán úgy, ahogy Kodály, akinek felajánlottak a Rákosi-időszakban egy villát, s azt úgy háraitotta el, hogy egy állandó szobát kért egy mátrai üdülőben? Udvariasan tért tehát ki, nem tolt előre megfogható ellenállást, mégsem hagyta magát korrumpálni, lekötelezni. Ezt azonban tehette Kodály, akire annyira figyeltek, hogy az ellenállást még megfoghatatlan, kibúvó gesztusában is érzékelték. Az átlagember esetében azonban, ha olyannyira nem tolja előtérbe az ellenállást, hogy gesztusa ilyen értelemben nem egyértelmű, vagy meg sem nyilvánul benne az ellenállás, nem beszélhetünk ellenállásról. Erre a teljes magába zárkózó önépítésre már Diogenész is megadja a történeti tanulságot. Ebből az önépítésből nem fakadt szeretet, nem fakadtak szolidáris kötöttségek; így nem épülhetett, s nem is épült belőle közösség.

De folytatva azt a gondolatot, hogy a homo habilis programja 1957-es program. Ebben az esetben nem a jövő számára kell kitűznünk, hanem azt kell felmérnünk, hogy több mint 25 év alatt hogyan valósult meg. Olcsó, de kénytelen vagyok azt mondani, hogy a referátum által felállított diagnózis egyben ez a felmérés is. A magyar társadalom átengedte a hatalmi szférát és visszavonult a gazdaság, az anyagi gyarapodás szférájába. Ha most a társadalom innen is visszavonul, ezt is feladja, bizony nem

---

¹ Szabó Miklós e szavakkal Csurka tézisét foglalja össze.

² Már ti. a Csurka-előadás követelményének. – *A szerk.*

tudom önépítésnek tekinteni, hanem a kapitulációs folyamat újabb fázisának.

Mit javasolok viszont? Én sem kontesztációt, konfrontáló ellenállást. A társadalomnak pusztá közegellenállása magában is sokat él tud érni. A fennálló rend sokra értékeli a társadalmi feszültség hiányát, azt, hogy nem kell éles ellenállással szembenéznie. Ezért könnyen tesz engedményeket, ha ellenállásba ütközik. Konfrontáló, harcias ellenállásnak persze nem enged presztízsból, de ha valamiről érzékeli, hogy nagyon népszerűtlen – magától visszakozik, sőt, annak is módját keresi, hogy jóvátegye. Ehhez az kell, hogy a társadalom közegellenállása kemény legyen. A képlékeny közeg nem készlet engedményekre, sőt el-kényelmesíti a hatalmat, azt sugalmazhatja neki, hogy mindent megengedhet magának.

A közegellenállást, úgy hiszem elsősorban a *jogtudat* élesztésével kell elérnünk. Ennek anekdotikus modellje a Sans-Souci-i molnár története, aki azt mondta Nagy Frigyesnek, amikor az a palotapark bővítésének útjában álló malmot konfiskálni akarta, hogy „vannak még bírák Berlinben?” – Nem az illúzióról van szó, nagyon jól tudjuk, hogy nincs olyan bíróság, amely a parkbővítés érdekeivel szemben a kisembernek ad igazat, de őrizzük meg a kérdésben a jogosság tudatát. Ne vegyük úgy, hogy a palota pompája közérdek, mindennél előbbvaló, a hatalom erre annyit fordít, amennyire kedve tartja, s a társadalomnak annyi jut, amennyi a ráfordítás után marad neki. Ne vegyük ezt a maradékot természeti adottságnak, amit a sors nekünk juttat. Csak akinek joga van, annak lehet öntudata. Jog nélküli társadalomnak, mely önként kiürítette azt a szférát, ahol minden jog lakozik, amely így lemondott jogairól – nem lehet nemzeti önérzete sem. Nem lehet a világnak olyan nyomorúságos jogtudó társadalma, amelynél ne kelljen magát inferiorisabbnak tartania.

Az öntudat szükséges ahhoz is, hogy az atomizált társadalom tagjai közösségként éljék át összetartozásukat. Az elveszített méltóság másból, mint ellenállásból nem születhet. Nem kell ezt az ellenállást fitogtatni, de ahhoz, hogy létezzék, valamiképp ki kell nyilvánítani. Ebből az összetartozás érzésből, ennek méltóságából kiépülhetnek újra a szolidáris kapcsolatok is. Ennek is egyik lehetősége a jogtudat: Ha az egyén a hátrányos intézkedés alól ki tud bújni valami informális praktikával, mégis sérelmének

érzi felebarátai jogsérelmét, azokét, akik nem tudtak kibújni, megjelenik a szolidaritás, a szeretet. Ehhez szükséges az is, hogy a formális jog megszűnjön a feladott, kiürített hatalmi szféra része lenni. A jogot, mindenki jogát csak formalizált intézkedések biztosítják, csak ezek és ezek igénye, követelése éleszti a jogtudatot.

Az előadás megengedte magának, hogy olyan fordulatokkal éljen, amelyeket a közfelfogás naívnak szokott érezni. Hadd fejezzem be én is Bajcsy-Zsilinszky – szabadon idézett – naív szavaival, végrendeletével: „Legyen a magyar gerincesebb, mint a múltban volt”.